

В. М. Шалобудов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МОНЕТИ З САМАРІ – НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ В КОНТЕКСТІ ДАТУВАННЯ ПАМ'ЯТКИ

Розглянуто місце нумізматичних колекцій у вирішенні питань датування м. Самарь та Новобогородицької (Богородицької) фортеці. Зроблено висновки про необхідність обробки повних збірок монет з пам'яток, що дає нам уявлення про виникнення досліджуваного об'єкта, його розквіт та занепад, зміну правління та торговельних пріоритетів.

Ключові слова: археологія, нумізматика, монети, колекція, фортеця.

Рассматривается место нумизматических коллекций при исследовании вопросов датировки г. Самарь и Новобогородицкой (Богородицкой) крепости. Сделаны выводы о необходимости обработки полных собраний монет с памятников, что дает нам представление о возникновении объекта исследования, его расцвете и упадке, изменении управления и торговых приоритетов.

Ключевые слова: археология, нумизматика, монеты, коллекция, крепость.

The author considers place of numismatic collections when studying questions of dating of the small town Samar' and Novobogoroditskaya (Bogoroditskaya) fortress. He makes conclusions about necessity of studying complete collections of coins from the monuments, that gives us an idea of emergence of the object of investigation, its grows and decline, change of management and trade priorities.

Key words: archeology, numismatics, coins, collection, fortress.

З 2001 р. співробітниками науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я ДНУ, спираючись на гіпотезу дніпропетровських аматорів В. В. Бінкевича та В. Ф. Камеко, почалися систематичні дослідження Новобогородицької (Богородицької) фортеці в Нижньому Присамар'ї та пошук місцезнаходження старовинного козацького містечка Самарь [2, с. 15, 16]. Саме нумізматичні знахідки значною мірою дали можливість стверджувати про виникнення тут спочатку перевозу золотоординської доби XIV–XV ст., а потім і козацької Самарі [17, с. 140–142].

За дев'ять років досліджень було знайдено і введено до наукового обігу понад 700 монет XIV–XVIII ст. східного, західноєвропейського та російського походження [16, с. 123–134; 18, с. 62–68; 19, с. 214–226]. Своєчасне і досить повне введення до наукового обігу

добре прив'язаних до археологічних об'єктів монет різного часу перебування дозволило не тільки стерти білу пляму з нумізматичної карти України [3, с. 127, рис. 7], а й зробити багато цікавих спостережень та точно датувати не тільки археологічні пам'ятки, але й окремі об'єкти та споруди [7, с. 73–77].

На наш погляд, монети із закритих комплексів не слід розглядати відірвано від інших знахідок, оскільки деякі монети середньовічної Європи та Російської імперії не в однаковій мірі можна використовувати для чіткого датування.

Не розглядаючи римський динарій II ст., знайдений на березі р. Самара та вірогідно пов'язаний із черняхівським поселенням, зупинимося на хронологічно найбільш ранній монеті із знайдених на території Новобородицької фортеці у 2009 р. Мається на увазі мідний фоліс, карбований у Візантійській імперії. На лицьовому боці монети знаходиться зображення Ісуса Христа, котрий сидить на троні. По сторонах – маленькі літери IC. XC. Зворотний бік займає напис у три рядки: IS HS / BASILE / BASIL, над яким вміщено рівнокінцевий хрест. Під написом – напівмісяць рогами догори. Фоліси з подібним сюжетом карбувалися у Візантійській імперії в X–XI ст., починаючи з часів правління Іоана I Цимісісія (969–976 рр.) до Костянтина X (1059–1067 рр.) [22, с. 375]. Дослідники ще досі не в змозі довести належність окремих різновидів анонімних фолісів до конкретних імператорів. Останнім часом, за типом, його відносять до правління Костянтина IX (1042–1055 рр.) [22, с. 378, № 1836]. Це перша, надійно зафіксована знахідка візантійської монети на пам'ятці, якщо не враховувати спогадів краєзнавця В. В. Бінкевича про знахідку в 1952 р. на березі Самари уламка срібної середньовічної монети, визначеної шкільним вчителем як візантійська [2, с. 132, 133]. Незважаючи на добру збереженість монети, її не слід використовувати для датування пам'ятки. Подібні монети з релігійними сюжетами привозилися із «святих місць» паломниками, яким вони правили за іконки. Знахідка візантійського фоліса свідчить на користь зв'язків Присамар'я з Грецією, що у XVIII ст. знаходилася під владою Оттаманської Порти.

Наступні за хронологією монети – джучидські мідні пули. Знайдено 9 екземплярів карбованих наприкінці XIV ст. На їх лицьовому боці зображено триногу тамгу у фігурному картуші, по сторонах – угруповання з крапок. Зворотний бік займає чотирипелюсткова розетка. На думку В. П. Лебедева, подібні анонімні пули карбувалися на території так званої Мамаєвої орди в 1360–1380 рр. Подібні монети в значній кількості зустрічаються в Нижньому Подніпров'ї, а також на лівому березі р. Самара, поблизу мису Ігрень-Підкова [19, с. 214–222]. Один з пулів знайдено в офіцерській землянці з середини XVIII ст. серед мідних російських монет. На наш погляд, його

було піднято на території фортеці та принесено у землянку. Можна зауважити, що й інші джучидські пули могли з'явитися на фортеці саме у XVIII ст. і були принесені мешканцями, наприклад з Ігреньського півострова, де їх знаходять і зараз. Але, крім монет на території фортеці та її посаду, зустрічаються й інші артефакти XIV ст.: уламки бронзових люстерок, свинцеві пряслиці, коповушки та кераміка. Все це підтверджує факт існування тут поселення вже в XIV або на поч. XV ст. [17, с. 140–142].

З монет Західної Європи найбільш ранньою є полугрош польського короля Сигізмунда I (1506–1545), що був загублений на території містечка Самарь на кілька десятиріч пізніше зазначеної на монеті дати – 1509 р. По-перше, екземпляр несе на собі сліди довготривалого обігу, а по-друге, монети такого номіналу карбувалися майже до кінця XVI ст. і всі раніше викарбувані могли залишатися в обігу до цього періоду [1, с. 175; 21, с. 105–113]. На підтримку нумізматиці потрібно знайти інші докази, що полугрош – 1509 р. загубили тут саме в XVI ст. На користь цього наведемо свинцеву товарну пломбу з датою 1524 р., знайдену на тій самій пам'ятці. Такі пломби кріпилися до товарів, насамперед сукна, і відривалися при їх продажу [5, с. 7–9]. Культурний шар початку – середини XVII ст. датуються монетами як польського, так і російського карбування. Для цього можна використовувати дротяні копійки царя Михайла Федоровича (1613–1645), які в значній кількості зустрічаються на пам'ятці. Поступове зменшення ваги монет наступними правителями приводило до швидкого вилучення більш ранньої монети з обігу та її перекарбування [9, с. 158; 13, с. 168]. Таким чином, копійки першого з Романових можна впевнено віднести до часів козацької Самарі. Звісно, що значну кількість такої монети завезли в Україну запорозькі козаки, які брали участь у возведенні на престол царя Михайла Федоровича в 1613 р. За царським указом, після отримання платні, всі вони мали повернутися додому [9, с. 130, 131]. Саме XVII ст. датуються залишки розореного монетного скарбу з посаду фортеці. До складу якого, окрім копійок Михайла Федоровича, входили польські, шведські та пруські монети початку XVII ст. [20, с. 107–109].

Монети було знайдено із зовнішнього боку фортечного валу, що свідчить на користь належності скарбу мешканцю містечка Самарь. У більш широких хронологічних межах визначається культурний шар, за знахідками півторагрошовиків польського короля Сигізмунда III. Карбовані в 1614–1627 рр. на зразок драйпелькерів ці монети, отримавши назву півтораків або чехів, стали найбільш вживаною монетою в Україні [1, с. 177, 178]. Про участь чехів в обслуговуванні ринку ще на початку XVIII ст. свідчать їх знахідки в скарбах з монетами Петра I, де вони склали переважну більшість [14,

с. 152–158; 15, с. 222–224]. Для вузьких датувань зручніше використовувати інші дрібні номінали – гроші та соліди. Останні виготовлялися майже з міді і, беручи участь у роздрібній торгівлі, швидко губилися та, як правило, через низьку вартість не входили до скарбів. Тому соліди Сигізмунда III, а також шведських та прусських володарів першої половини XVII ст. з посаду Богородицької фортеці здебільшого загублені мешканцями містечка Самарь. Це не стосується й так званих «боратинок», про що мова піде далі.

Монети з пробитими отворами використовувались як прикраси. З цією метою зазвичай бралися ті, які вже вийшли з обігу або не мали сталого попиту на ринку. Наприклад, усі срібні турецькі монети з території пам'ятки мали отвори скраю, тобто були прикрасами. Монети-прикраси з високоякісного срібла могли тривалий час зберігатися у населення і тому для вузького датування закритих комплексів не підходять. Вдалим прикладом вузького датування може слугувати велика мідна монета – 1/2 ере шведського короля Густава Адольфа (1621–1632), знайдена на посаді фортеці. На наш погляд, вона могла потрапити на територію пам'ятки саме з козаками, що брали участь у Тридцятирічній війні та привезли її з собою на згадку [6, с. 8, табл. 1].

Значний відсоток серед монет другої половини XVII ст. складають мідні соліди польського короля Яна Казимира – боратинки. Через величезну кількість цієї монети в обігу боратинки затримались у населення до початку XVIII ст. та навіть використовувались як сировина для підробок полушок Петра I ще в 20-х рр. XVIII ст. [11, с. 68–112].

Монетний матеріал у деяких випадках спроможний відповісти на питання про час загибелі деяких споруд. Так, досліджуючи залишки шинка біля перевозу через р. Самару, зафіксовано чіткий шар пожежі. У ньому зустрічались численні монети початку XVII ст., з яких наймолодшими виявилися російські копійки царя Федора Олексійовича (1676–1682). На цій підставі можливо обмежити час існування споруди початком правління царів Івана та Петра. Швидше за все шинок було знищено саме під час будівництва фортеці в 1688 р. або трохи раніше.

Відповідають монети і на запитання щодо заселеності пониззя Самари на період 1712–1731 рр. До робіт археологічної експедиції ДНУ вважалось, що після руйнації фортеці в 1711 р. за умовами Прутського миру та виведення російського гарнізону життя на території пам'ятки припинилось. Однак дані нумізматики стверджують протилежне. Так, серед знайдених тут срібних та мідних монет Петра I є такі, що датуються 1712, 1715, 1716, 1719 рр. [6, с. 9, 10].

За спостереженнями І. Г. Спаського, срібні копійки, що карбувалися до 1719 р., були вилучені з обігу наприкінці правління Петра I, мідні копійки перекарбовувалися в монети номіналом «денга»

в 1730-1731 рр. [13, с. 147]. Тому після відбудови фортеці в 30-х рр. XVIII ст. всі ці монети вже певний час не брали участі у грошовому обігу і тому не могли потрапити на територію пам'ятки зі складом нового гарнізону. На наш погляд, знахідки монет з наведеними датами можуть слугувати доказом продовження життя на поселенні у цей період. Для монет номіналом п'ять копійок зразка 1723–1730 рр. цей принцип не діє, тому що перекарбовування великої кількості п'ятаків у монети номіналом у дві копійки відбувалося ще за часів правління Єлизавети в середині 50-х рр. XVIII ст., а не вилучена у населення монета оберталася за новим курсом майже до правління Катерини II. Тому п'ятаки 1723–1730 рр. могли потрапляти на пам'ятку і пізніше [6, с. 10].

Серед монет, виявлених у закритих комплексах, перевагу слід надавати тим, які перебували в обігу короткий термін. У 2008 р., досліджуючи офіцерську землянку першої половини XVIII ст., знайдено монету номіналом чотири копійки з датою 1762 р. Такі монети карбувалися лише рік, і вже в наступному були вилучені з обігу й перекарбовані [13, с. 197, 198]. Монета виявилася молодшою серед знайдених у приміщенні й тому досить переконливо датує кінець використання його під житло.

Східні монети також можуть давати вузькі хронологічні дати, наприклад мідний турецький мангир Сулеймана II. На лицьовому боці тугра султана, на зворотному вказано місце карбування – Сараєво та дата – 1100 р. х. (1688/1689 рр.) [4, с. 19, 20]. Монета цікава тим, що карбована на боснійському монетному дворі в м. Сараєві, який було відкрито поблизу місця воєнних дій. Мідні мангри стали випускати замість срібних акче для оплати війська. Знахідка мідної турецької монети 1688 рр., яка не має слідів обігу і мала короткий термін карбування, може датувати культурний шар кінцем XVII ст.

До останнього етапу існування Богородицької фортеці належить велика кількість (понад 300 екземплярів) кримських білонових монет, карбованих у м. Бахчисарай. Усі вони мають номінал акче і здебільшого карбовані під час правління хана Аслан Гірея II (1748–1756) [6, с. 11, 12; 12, табл. XIV]. Така значна кількість татарських монет пояснюється існуванням на території фортеці митниці. У документах часів правління Єлизавети наводиться курс обміну, за яким монета в одне акче дорівнювала трьом мідним копійкам [10, с. 134–142]. До речі, кримські білонові акче не були загальноживаними монетами в українських землях й тому великий відсоток знахідок саме цих монет на будь-якій пам'ятці також може свідчити про наявність на ній митниці, бо вивезення за межі Російської імперії золота та срібла було заборонено законом.

Велику увагу слід приділяти статистичним даним, тому що саме обробка повних збірок монет з пам'ятки дає нам уявлення про виник-

нення досліджуваного об'єкта, його розквіт та занепад, зміну влади та торговельних пріоритетів. Дослідників мають цікавити також фальшиві монети, прикраси та побутові речі, виготовлені з використанням останніх. Тільки всебічне вивчення всього нумізматичного матеріалу дозволить надати правдиву картину розвитку цієї цікавої пам'ятки.

Бібліографічні посилання

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / ред. Д. Я. Телегін. – К., 1977.
2. *Бинкевич В. В.* Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. Бинкевич, В. Камеко. – Д., 2000.
3. *Брайчевський М. Ю.* Римские монеты на территории Украины / М. Ю. Брайчевський. – К., 1959.
4. *Быков А. А.* Монеты Турции XIV–XVII веков / А. А. Быков. – Л., 1939.
5. *Ковальова І. Ф.* Свідчення польської торгівлі з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Наукові записки. – Вип. 3. – Острог, 2003. – С. 7–9.
6. *Ковальова І. Ф.* Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
7. *Ковальова І. Ф.* Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : [темат. зб.]. – Д., 2008. – С. 73–77.
8. *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971.
9. *Мельникова Л. С.* Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого / Л. С. Мельникова. – М., 1989.
10. *Мірущенко О.* Грошовий обіг на запорізьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Вольностей / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. статей]. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 134–142.
11. *Новосельцев В. Н.* Боратинки история чеканки и каталог / В. Н. Новосельцев // Нумизмат. – Сб. 2. – М., 1992. – С. 68–112.
12. *Ретовский О. Ф.* К нумизматике Гиреев / О. Ф. Ретовский // Тр. Московского нумизматического общества. – М., 1905. – Вип. 1–2. – Т. III. – С. 186–340.
13. *Спасский И. Г.* Русская монетная система / И. Г. Спасский. – Л., 1970.
14. *Супруненко О. Б.* Диканський скарб 1953 року / О. Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник. – Вип. 2. – Полтава, 1994. – С. 152–158.
15. *Фролова Н. В.* Клад монет XVIII в. из Добротова / Н. В. Фролова // Монеты, медали, жетоны. – М., 1996.
16. *Шалобудов В. Н.* Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.
17. *Шалобудов В. М.* Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В. Н. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип. 12. – Д., 2004. – С. 140–142.
18. *Шалобудов В. М.* Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. Н. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. статей]. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 62–68.

19. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. Н. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип. 15. – Д., 2007. – С. 214–226.

20. Шалобудов В. М. Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : [темат. зб.]. – Д., 2008. – С. 107–109.

21. Шуст Р. М. Литовська монета на грошовому ринку західноукраїнських земель XVI–XVIII ст. / Р. М. Шуст // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 105–113.

22. Sear D. R. Byzantine coins and their valves / D. R. Sear. – London, 1994.

Надійшла до редколегії 05.11.2010

УДК 902/904(477)

А. С. Струкуленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ДНІПРОВСЬКОМУ НАДПОРІЖЖІ

Розглянуто діяльність Орджонікідзевської новобудівної експедиції Інституту археології НАН України з дослідження скіфських курганів півдня Дніпропетровської області.

Ключові слова: археологія, новобудівна експедиція, скіфи, кургани.

Рассмотрена деятельность Орджоникидзевской новостроечной экспедиции Института археологии НАН Украины по исследованию скифских курганов юга Днепропетровской области.

Ключевые слова: археология, новостроечная экспедиция, скифы, курганы.

The author considers activity of Ordzhonikidze new-building expedition of the Institute of archaeology of the National academy of science of Ukraine on excavation of scythian burial mounds in the south of Dnipropetrovsk region.

Key words: archaeology, new-building expedition, Scythians, burial mounds.

Вивчення археологічних пам'яток на території Дніпровського Надпоріжжя має майже 150-річну історію. Вдалі розкопки І. Є. Забеліним скіфських «царських» та аристократичних курганів на півдні колишньої Катеринославської губернії сприяли утворенню уявлень про розташування саме тут легендарного Герроса часів Геродота, що значною мірою підвищувало зацікавленість дослідників у по-